

Arşiv Belgelerine Göre Eski Halfeti Ulu (Merkez) Camii Ve Banisi Latifzâde Mehmed Efendi*

Yasin Taş**

Öz

Eski Halfeti merkezinde Osmanlı döneminden kalan başlıca vakıf eserlerden biri Birecik baraj gölü kıyısındaki Halfeti Ulu Camii'dir. Tanzimat döneminde Rumkale'nin harabe hale gelmesinden sonra Rumkale Kazası'nın merkezi Halfeti'ye taşındı. Aynı süreçte inşa edilen Ulu Cami, Halfeti kasabasının gelişiminde önemli bir yere sahip oldu. Merkez Camii de denilen yapı, Halfeti'de yapıldığı tespit edilen ilk camidir. Mevcut çalışmalarda caminin vakfiyesi ve camiye dair diğer arşiv kayıtları göz ardı edilmiştir. Yapının kitabesi kırık olduğundan inşa tarihi hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak Halfeti'nin tarihi ve mimarisi için önem arz eden bu vakıf eserin tam olarak ne zaman inşa edildiğini tespit etmeye ihtiyaç vardır. Bâni Latifzâde Mehmed Efendi'nin ve tamir kitabelerinde ismi geçen diğer kişilerin kim olduğu açığa çıkarılması gereken diğer hususlardır. Arşiv kayıtlarını esas alan bu çalışmanın amacı; Halfeti Ulu Camii'nin; bânisi, kitabeleri, onarımları, vakfiyeleri ve 19. yüzyıla ait fotoğrafları üzerinden Osmanlı dönemindeki tarihi sürecini etraflı şekilde ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Rumkale, Halfeti, Ulu Camii, Merkez Camii, Latifzâde Ailesi.

Old Halfeti Ulu (Merkez) Mosque and its Patron Latifzade Mehmed Efendi According to Archive Documents

Abstract

One of the main waqf works from the Ottoman period in the center of Old Halfeti is the Ulu Mosque on the shore of the Birecik dam lake. After the ruination of Rumkale during the Tanzimat period, the center of the Rumkale township was moved to Halfeti. The Ulu Mosque, which was built in the same period, had an important place in the development of the town. The building, also called the Merkez Mosque, is the first mosque to have been built in Halfeti. The current studies ignore the waqfiyya and other archive records of the mosque. Since the inscription of the building was broken, different evaluations were made about the date of construction. However, there is a need to determine exactly when this waqf work, which is important for the history and architecture of Halfeti, was built. The identity of the founder, Latifzâde Mehmed Efendi, and other people whose names are mentioned in the repair inscriptions are other matters that need to be revealed. The aim of this study based on archival records is to reveal the historical development of Halfeti Ulu Mosque throughout the Ottoman period in detail through its patron, inscriptions, repairs, endowments and 19th century photographs.

Key Words: Rumkale, Halfeti, Ulu Mosque, Merkez Mosque, Latifzade Family.

* DOI: 10.16971/vakiflar.910210

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Nisan 2021 / April 2021.

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Ağustos 2021 / August 2021

** Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Şanlıurfa-TÜRKİYE

e-posta: y.tas@harran.edu.tr; ORCID: 0000-0002-5104-1588

Giriş

Rumkale Kazası, Osmanlı'nın son yüzyılında Halep Eyaleti'nin sınırları içinde Urfa Sancağı'nın bir parçasıdır. Antik dönemden beri bulunduğu mevki dolayısıyla stratejik bir öneme sahip olan Rumkale şehri, asırlarca bulunduğu bölgenin idare edildiği merkez oldu. 1292 yılında Melik Eşref Halil komutasındaki Memlûklü orduları tarafından fethedilerek ilk kez Müslüman toprağı haline getirildi. Aynı süreçte zarar gören kalesi Suriye naibi Sencer Şucay tarafından tamir ettirildi ve "Kal'atü'r-rum" yerine "Kal'atü'l-müslimîn" ismiyle anılmaya başlandı (İbn Kesîr, 2006: 290; Honigmann, 1964: 779). Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına dâhil olmasını müteakip eski adı muhafaza edilerek "Rumkale" adıyla kaza statüsünde Birecik Sancağı'na bağlandı (Karadeniz, 1999: 433; Yılmaz, 2000/01: 197). 19. yüzyılda Rumkale merkezi olan tarihi kalenin tahrip edilmesiyle beraber buradaki sakinler Fırat'ın karşı yakasındaki Halfeti kasabasına taşındı. Osmanlı'nın son yüzyılına kadar küçük bir köy halinde olan Halfeti, Rumkale kaza merkezinin buraya taşınmasıyla beraber gelişme göstermeye başladı. Yakın zamanda Birecik Barajı'nın yapılması sürecinde kısmen su altında kalmaya başlayan bu yerleşim yeri daha yukarıya, bugünkü yerine taşınarak Yeni Halfeti adını aldı. Böylece bölgenin idare merkezi, son iki yüz yıl içinde iki defa yer değiştirmiş oldu. Eski Halfeti ise kendisinden önceki merkez olan Rumkale ile birlikte bir turizm bölgesi olarak öne çıkmaya başladı. Rumkale'nin ihtişamlı doğal kalesi ve sular altında kalmaya başlayan yapıların oluşturduğu doğal güzellikler buraya gelen ziyaretçi sayısını ciddi şekilde arttırdı.

Resim 1: 19. yüzyılda Rumkale (Halfeti)'nin Fırat tarafından görünüşü
(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Fotoğraf 90434-0033)

Fırat kenarındaki Halfeti Köyü'nün yavaş yavaş kasaba kültürüne geçişinde yörenin kendine has mimarisiyle inşa edilmiş taş konakların öne çıktığı görülür. Aynı süreçte inşa edilen kamusal binalar için Ulu Cami, Hükümet Konağı ve Rüşdiye Mektebi'nden söz edilebilir. Diğer kamu yapılarından önce inşa edilen Halfeti Ulu Camii, şu ana kadar Halfeti merkezinde inşa edildiği tespit edilen ilk vakıf eser olma özelliği taşır. Bu caminin bir diğer özelliği ise Rumkale merkezinde harap halde kaderine terk edilen eski Ulu Camii'nin sembolik anlamda bir devamı mahiyetinde görülmesidir. Halfeti'deki caminin anlam ve ehemmiyeti buradaki Osmanlı vakıf eserlerinin tarihi ve Osmanlı dönemi dini hayatı ile de yakından ilgilidir. Mahkeme sicillerinde Merkez Camii ile ilgili kayıtlarda da ifade edildiği gibi bir belde "câmi-i şerîflerin mamûriyeti şeâir-i İslâmiyenin idâmesi" (BŞS, 426, 215-851) anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle şehirlerin kültür, gelenek ve kimliğini belirlemede esas alınan yapıların başında camiler gelmektedir (Binler, 2013: 382).

2000'li yılların başında Birecik Barajı'nın yapımını müteakip baraj suları altında kalmaya başlayan eski yapılardan Halfeti Ulu Camii de nasibini almıştır. Ancak 2011 yılında TBMM Dilekçe Komisyonu tarafından, caminin kurtarılması ve turizme kazandırılması için bazı kararlar alındı. Yapının taşınmasının da gündeme geldiği komisyon raporunda, caminin "mimarisi ve tarihi önemiyle korunması gereken" bir kültür varlığı olduğunun tespit ve tescil edilmiş olması son derece önemlidir (TBMM Dilekçe Komisyonu Genel Kurul Karar Cetveli, 2011: 7). Bu önem dolayısıyla hâlihazırda Halfeti Kaymakamlığı ile Kültür Bakanlığı iş birliği içinde bu tarihi eseri bir ibadet mekânı olarak yaşatmaya devam ettirmek ve Fırat suyundaki olası yükselmelerden korumak için istinat duvarı projeleri geliştirmektedir.

Rumkale ve Halfeti'de yer alan birtakım tarihi eser ve yapılar; bir bütün halinde ilk olarak Birecik, Suruç ve Bozova'daki taşınmaz kültür varlıklarıyla birlikte A. Durukan öncülüğündeki bir araştırma ekibi tarafından incelenmiştir. Anıtsal ölçekteki belli başlı tarihi eserlere yoğunlaşan araştırma, bir kısmı sular altında kalan çok sayıda yapıyı kayıt altına alarak görsellerini ve kitabelerini günümüze ulaştırmış olması bakımından kıymetlidir. Yapıların sanatsal ve mimari açıdan ele alındığı eserde, Halfeti Ulu Camii de incelenmiş ve caminin bazı hususiyetleri ortaya konulmuştur (Alp, 1999: 234-141). Şanlıurfa camilerini sanat tarihi açısından inceleyerek kıymetli çalışmalar neşreden Kürkçüoğlu da yine caminin mimari yönünü değerlendirmiştir (2013: 169-170). Ayrıca Şanlıurfa il sınırları dâhilindeki birçok yapının kitabesini okuyarak kayıt altına alan Karakaş, Halfeti Ulu Camii'nin de kitabelerini okuyarak günümüz çevirisiyle birlikte eserinde yayınlamıştır (2001: 351-352). Ancak ileride temas edeceğimiz gibi kitabeler üzerinde kırıklar olduğundan bazı bölümler farklı şekillerde okunabilmiştir. Bilhassa kitabenin bina yılına ışık tutan son satırındaki kırıklar, caminin ilk olarak ne zaman inşa edildiği konusunda araştırmacıların farklı tarihler ileri sürmesine yol açmıştır. Görüldüğü üzere Halfeti Ulu Camii'nin mimari özellikleri üzerinde durulan incelemeler olmakla birlikte yapının tarihi kısmını ele alan arşiv vesikalarına değinilmemiş ve bu yönüyle yapı hakkındaki araştırmalar hep eksik kalmıştır.

Halfeti Ulu Camii'nin kitabeleri dışında inşa tarihini, onarım ve tamiratlarını, kitabelerde ismi geçen kişilerin kimler olduğunu ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Cami bânisi Latifzâde Mehmed Efendi hakkında kitabedeki kayıt dışında herhangi bir bilgi ortaya konulmamış olması caminin ilk olarak ne zaman inşa edildiği konusundaki tereddütleri arttırmaktadır. Yine kitabelerde ismi geçen ve camiye esaslı şekilde tamir ettirerek yapıya günümüzdeki şeklini vermiş olan İbrahim ve Reşid efendilerin kimler olduğu, açığa çıkarılması gereken diğer hususlardır. Bu konuda ilmi bir çalışmayı zorunlu kılan nedenlerden biri de caminin Osmanlı arşivlerinde yer alan vakfiyeleri ve 19. yüzyıla ait fotoğrafının gün yüzüne çıkarılması gerektiğidir. Bu amaçla hazırlanan çalışmada vakıf kayıtları, Cumhurbaşkanlığı Devlet

Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nin farklı fonları ve Halfeti yerel kayıtları olan şerhiye sicillerinden yararlanıldı.

Bu kapsamda amaçlanan öncelikle bâni Mehmed Efendi hakkında bilgi verildikten ve cami kitabeleri değerlendirildikten sonra caminin tespit edilebilen vakfiyelerinin şartları, kaynakları ve görevlileri üzerinde durulmasıdır. Kitabelerde yer alan kayıtlar diğer arşiv bilgileriyle bir arada değerlendirilerek caminin ilk olarak ne zaman inşa edildiği, kaynakların el verdiği ölçüde ortaya konulacaktır. Çalışma esas olarak caminin Osmanlı dönemindeki tarihi sürecini konu edindiğinden yapının mimari yönü bu araştırmanın kapsamı dışında tutulacaktır.

1. Halfeti ve Bâni Latifzâde Mehmed Efendi

Rumkale merkezindeki gündelik yaşam metruk yapılar arasında Osmanlı'nın son yüzyılına kadar devam etti. 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyılın başlarındaki birtakım hadiseler bu kadim merkezin peyderpey tamamen terk edilmesini netice verdi. Önce Rumkale beylerinin bir dizi gâile ve taşkınlıklarının sebep olduğu çatışmalar, kale içindeki ev ve kuyuları kullanılamaz şekilde harap hale getirdi (BOA, HAT. 629/31109). Tanzimat döneminde Mısır'da başlayıp Anadolu içlerine kadar devam eden Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı sırasında birçok Güney Anadolu şehri gibi Rumkale de zarar gördü. Kavalalı'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından Rumkale'yi ele geçirmesi için gönderilen Bekir Bey oğlu Mehmed Bey, öteden beri hükmetmek istediği bu kaleyi ele geçiremediyse de kullandığı toplar ile surları ve kale içindeki yapıları ciddi şekilde tahrip etti (BOA, HAT. 503/24786). Olaylar esnasında Rumkale'den kaçmak zorunda kalanlar ve bu sıkıntılı süreçte barınma imkânı bulamayanlar için başlıca sığınma yeri Fırat'ın karşı yakasında, su kenarındaki Halfeti kasabası oldu. Rumkale'ye beş kilometre mesafedeki bu kasaba, inşa edilen konaklar sayesinde Fırat boyundaki diğer köylere nazaran biraz daha gelişmişti. Rumkale beylerinin kale içindeki konaklarına benzer şekilde kırsaldaki topraklara hükmeden ağa ve efendiler de Halfeti'de evler inşa etmişlerdi. Bu sakin kasabayı asırlardır Rumkale'de yaşayan nüfuzlu aileler için cazibeli hale getiren faktörlerden biri de gündelik ihtiyaçlara cevap veren küçük bir çarşıya sahip olmasıydı. Rumkale yeniden imar edilene kadar bir süreliğine burada ikamet etmek beyler için çevre kazalara gidip yerleşmekten daha iyi bir seçenek oldu. Böylece Rumkale beylerinin "seçkin" aileleri gönülsüz de olsa Fırat'ın karşı yakasındaki bu kasabaya yerleşmek zorunda kaldı. Bu aynı zamanda Fırat'ın Urfa tarafındaki köylere nüfuz eden ağa ve efendiler ile asırlardır Rumkale Kazası'nı idare eden eski voyvoda ailelerinin bir araya gelmesi demektir.

Tanzimat sürecinde Halfeti ve çevresinde nüfuz sahibi eski hanedanlarından biri Latifzâde ailesidir. Arşiv belgelerinin "hanedân-ı kadîm" olarak tanıttığı bu aile, aynı zamanda Halfeti Köyü'nün eski sakinleridir. 19. yüzyılın ikinci yarısında ailenin önde gelen şahsiyeti Rumkale meclis azalığında bulunan Latifzâde Mehmed Efendi'dir. Tescil ettirdiği cami vakfiyesinde tam adı "Latifzâde izzetlü Mehmed Masum Efendi b. Abdüllatif Efendi b. İsmail Ağa" şeklinde kayıtlıdır (VGMA, VKF.AND.d. 608-1, 62-70). Sicil defterlerinde birçok sayfada, çeşitli vesilelerle mührü bulunup içinde ismi "Bende Muhammed Masum" yazılıdır (BŞS, 431, 69-130). Belgelerde bey lakabıyla da anılan babası Abdüllatif Efendi, ailenin ismiyle şöhret bulduğu kişi olmalıdır. Fakat ağa elkabına nazaran ailenin bölgedeki nüfuzu en azından Abdüllatif Efendi'nin babası İsmail Ağa'ya kadar dayanıyor olmalıdır.

Latifzâde ailesinin arşiv kayıtlarına yansıyan güç ve nüfuzu Mehmed Efendi ve çocukları üzerinden Osmanlı'nın son dönemine kadar takip edilebilmektedir. Mehmed Efendi'nin doğum tarihi ve eğitimi hakkında ise şimdilik herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak inşa ettirdiği camide, adına hitabet için padişah berati verilmiş olması en azından çevredeki bir medresede tedrisat görüp icazet aldığına

işaret kabul edilebilir. 19. yüzyıl ortalarından sonra Rumkale Kazası meclis idare azalığı da yapan Mehmed Efendi, başta kaza kaymakamları olmak üzere belediye reisleri, bölge ileri gelenleri ve merkezi hükümetin diğer memurlarıyla iyi ilişkiler kurdu. Fırat Nehri'ne nazır konağı bazı toplumsal olaylarda ön plana çıkan bir mekân oldu. Mesela 1861 yılında Cibin Köyü'nde Müslüman bir delikanlıyla kaçan Cevher adlı Ermeni kızın, olaylı bir şekilde Halfeti'ye getirildikten sonra ihtida telkini için Latifzâde konağına götürülmesi bu duruma sadece bir örnek teşkil eder. Olay ile ilgili yapılan uzun tahkikat süresince yerel hükümet tarafından Ermeni kızın emniyetli bir mahal olarak değerlendirilen bu konakta muhafaza edilmesi dikkat çekicidir (BOA, MVL. 758/43-3).

19. yüzyıla kadar Rumkale kaymakamları, kalede kiralanan bey konaklarından devlet işlerini yürütmekteydi. Tanzimat süreciyle beraber devletin görünür yüzü olmaya başlayan hükümet konakları hemen her kazada ortaya çıkmaya başladı. Fakat uygun yer olmaması sebebiyle Rumkale'de bir hükümet konağı inşa edilemedi. Kazanın resmi işleri fiili olarak Halfeti'den yürütülmesine rağmen eski itibarlı konumlarını kaybetmek istemeyen Rumkale beyleri, kaledeki bir konağın tamir edilerek hükümet dairesi olarak kullanılması ve hükümet-i mahalliye'nin eski yerine iade edilerek kadim merkezin değiştirilmemesi gerektiği fikrindeydi. Fakat Latifzâde Mehmed Efendi, kaza idaresindeki nüfuzunu arttırmak ve yerlisi olduğu Halfeti'nin daimî bir kaza merkezi olarak kalmasını sağlamak için burada bir kaymakam konağı inşa ettirdi (BOA, MVL. 768/67). Böylece Halfeti'yi resmi olarak da kaza merkezi haline getirdi ancak kazanın öteden beri kullanılan ismi değiştirilmeyerek Rumkale kaldı.

Latifzâde ailesi, Rumkale kaza merkezinin Halfeti'ye taşınmasından sonra bölgedeki nüfuzunu giderek arttırma çabası içinde oldu. Diğer taraftan Rumkale'den Halfeti'ye taşınan bey aileleri de bölge idaresindeki ayrıcalıklı konumlarını devam ettirmek arzusundaydı. Tanzimat sürecinde kazada oluşturulan resmi dairelere nüfuz ederek yerel idareye hâkim olma arzusu, aileler arasındaki çekişmenin tezahür ettiği alanlardan biriydi. "Hanedan aileler" arasındaki siyasi rekabet ve üstünlük sağlama arayışı, zamanla hasımlık noktasına vararak Halfeti'deki halkı ikiye böldü (BOA, MVL. 308/19). Bu durum yönlendirmeye, diğeri aleyhinde ahaliden gelmiş görünen çok sayıda iddia ve şikâyetin, Rumkale'nin bağlı olduğu Urfa Sancağı ile Halep Vilâyet meclislerine yansımaları beraberinde getirdi. Mehmed Efendi hakkında kaymakamı iğfal ederek mesalihi için kaza merkezini değiştirdiği (BOA, MVL. 768/67-2), ahaliye teaddi ile zulmettiği, bazı katl davalarında suçlulardan yana tavır koyarak hakikati gizlediği (BOA, A.MKT. MVL. 426/4) gibi farklı şikâyetler gerçekleşmiştir. Arşivlere yansıyan bu iddialar etraflı bir değerlendirme gerektirdiğinden camiyi esas aldığımız bu çalışmanın konusu dışında kalmaktadır. Mehmed Efendi'nin kaza meclisinde silahla yaralanması (BOA, A.MKT.MVL. 118/2), bir müddet sürgün edilmesi (BOA, A.MKT. UM. 271/42) ve Urfa mutasarrıfı tarafından hapsedilmesi (BOA, MVL. 767/25) gibi bir dizi hadisenin bütün yönleriyle değerlendirilmesi için müstakil şekilde ele alınmasında fayda vardır. Aileler arasındaki rekabetten bağımsız değerlendirilmemesi gereken bu olaylarda, kaza kaymakamlarının idari yetersizliği ve İstanbul'daki siyasi gelişmelerin Rumkale bölgesine etkisi de göz ardı edilmemelidir.

Latifzâde Mehmed Efendi hakkında arşivlere yansıyan kayıtların büyük bir kısmında, isminin başında hacı ifadesi yer almaz. Ancak ilk kez gurre-i Recep 1315/26 Kasım 1897 günü, henüz hayatta iken konağında düzenlenen birkaç ferağ ve satış akdinde isminin "Hacı Mehmed" şeklinde yazılı olduğu görülür (BŞS, 431, 340-798). Bu kayda nazaran onun bir önceki sene hacca gitmiş olduğu söylenebilir. Zira bu tarihten önceki kayıtlarda ve hatta yaklaşık 10 ay önce yine konağında düzenlenen benzer bir belgede isminin başında hacı sıfatı yer almaz (BŞS, 431, 299-692). Sözü edilen satış belgelerinden sonraki tarihli kayıtlarda, kendisi için hacı ve el-hac ifadelerinin tekrarlanması bu durumu teyit eder. Sicil defterlerinde yer bulan

ferâğ kayıtlarına göre eşlerinden biri Emine Hatun olup Şükrü Efendi b. Bekir Efendi'nin kızıdır (BŞS, 437, 50-13). Aynı belgelerde çocukları için kullanılan "li-eb karındaş" ifadesi aynı zamanda Mehmed Efendi'nin birden fazla kadın ile evlendiği anlamında değerlendirilmektedir.

Latifzâde Mehmed Efendi'nin vefat tarihine dair sarîh bir kayda tesadüf edilememektedir. Ancak Rumkale naipliğinin İstanbul'a gönderdiği 4 Zilhicce 1326/28 Aralık 1908 tarihli kayıtta daha önce vefat ettiği yer almaktadır. Çocuklarından Hafız Yusuf Efendi'nin talebi üzerine hazırlanan bu kayıtta, Mehmed Efendi'nin vefat ettiğinde emlak ve akar dâhil olmak üzere yaklaşık 10.000 liralık metrukât bıraktığı ve bu mirası aralarında paylaştran biraderlerin Yusuf'a hisse vermedikleri iddia edilmiştir (BŞS, 426, 305-1028). İddianın Urfa defterdarlığı ve muhasebeciliğine yansdıktan sonra sunulmuş olması Mehmed Efendi'nin bu tarihten birkaç sene önce vefat etmiş olabileceğine işaret ettiği gibi iddia konusu tereke miktarı da onun vefat ettiğinde çevrede hatırı sayılır zenginlerden biri olduğunu göstermektedir.

2. Ulu Cami Kitabeleri ve İnşası

Yaklaşık iki asır kaza merkezi olan Eski Halfeti'de Osmanlı döneminden kalan önemli vakıf eserlerden biri Halfeti Ulu Camii veya Halfeti Merkez Camii adıyla bilinen yapıdır. Osmanlı dönemi arşiv kayıtlarında "Büyük Camii" adıyla da kayıtlı olan bu cami halk arasında bânisine izafeten Latifzâdeler Camii de diye de bilinmektedir. Günümüzde Rüşdiye ve Şimaliye mahallelerinin kesişme noktasında, Gökçek Sokak'ta Fırat sahilinde yer almaktadır. Aynı bölge 19. yüzyıl sonlarında "Çarşı meydanı" olarak nitelendirilmekteydi. Mülk satışlarına dair kayıtlara nazaran cami bu meydanın kuzey ucuna konumlandırılmıştı denilebilir (BŞS, 431, 341-799). Kesme taşlardan inşa edilen caminin hâlihazırdaki yapısı dikdörtgen planlıdır. Harimin kuzeydoğu köşesinde silindirik gövdeli kesme taşlardan yapılmış tek şerefeli bir minaresi mevcuttur. Caminin üzerinde bulunduğu alan batıya doğru eğimli olması nedeniyle yapı yüksek bir platform üzerine inşa edilmiştir. 1979 ve 1985 yıllarında tamirat geçiren yapı, daha önce suya uzak iken barajın dolmasıyla su seviyesinde kalmıştır.

Resim 2: Halfeti Ulu Camii'nin Baraj Gölü tarafından görünüşü

Merkez Camii'nin ilk olarak hangi tarihte inşa edildiğine ve zaman içinde geçirmiş olduğu onarım ve tamiratlara ışık tutan kayıtlar caminin günümüze ulaşmış olan kitabeleridir. Bugün son cemaat yerinin güney duvarı ortasındaki kapının üzerinde iki kitabe bulunmaktadır. Bunlardan daha eski tarihli olan sağ taraftaki ilk kitabede¹ yapının Abdüllatifzâde Muhammed Efendi tarafından “yine ta'mîr” edildiği yer almaktadır.

Yapının inşa tarihine dair en sarîh kaydın, şimdilik kitabenin sonunda bina yılına işaret eden “Sene 1260 binâ, sene 1286 ta'mîr” kısmı olduğunda şüphe yoktur. Ancak bu bölümün kırılmış olması farklı okumaları ve dolayısıyla caminin inşa yılı konusunda farklı tarihlendirmeleri beraberinde getirmiştir. Nitekim bu kısım Karakaş tarafından “sene 1219 bina” şeklinde okunarak caminin inşa tarihi 1804 yılı olarak kaydedilmiştir (2001: 351-352). Karakaş'ı esas alan Kürkçüoğlu da yapının inşa yılını aynı şekilde tarihlendirmiştir (2013: 169). Kitabe üzerindeki ilgili kısım Türkmen tarafından “sene 1260 bina” şeklinde okunmuş ve caminin ilk olarak 1844 yılında inşa edildiği kabul edilmiştir. Caminin mimari özellikleri hakkında bilgiler sunmuş olan Alp da tarihlendirme konusunda Türkmen'in görüşünü esas almıştır (1999: 239). Ancak Alp ile aynı eserde Halfeti bölgesi hakkında bilgi veren Gündüz, kaynak belirtmeden Merkez Camii'nin 1804 yapıldığını ifade etmiştir (1999: 233). Yukarıda temas ettiğimiz TBMM Dilekçe Komisyonu genel kurul kararında ise Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Daire başkanlığı tarafından caminin, Halfeti Camii Vakfı adına kayıtlı olduğu ve 1807 yılında Hacı İbrahim tarafından yaptırıldığı rapor edilmiştir (TBMM Dilekçe Komisyonu Genel Kurul Karar Cetveli, 2011: 7). Caminin inşa zamanı için 19. yüzyıl başlarını esas alan diğer çalışmalarda da inşaatın 1804 yılında başlayıp 1807 yılında tamamlandığı ifade edilmekte ancak kitabe dışında tarihi bir kaynağa işaret edildiği görülmemektedir. Komisyon kurul tutanağında ve Halfeti'yi konu edinen bu eserlerde, caminin Asadur veya Adır isimli bir Ermeni usta tarafından bina edildiği, inşaatında Ermeni taş ustalarının çalıştırıldığı gibi anonim anlatılar da mevcuttur (Köksel, 2019: 55; Akmeşe vd. 2019: 593). Caminin tarihi hakkında nostaljik bir hoşgörü kültürü oluşturan ancak kaynağı bilinmeyen bu rivayetlere ihtiyatlı yaklaşmakta fayda vardır. Bu hikâyelerin, birbirine âşık iki gencin Fırat Nehri'ne atlayarak intihar etmesi ve ilçenin sembolü olan karagüle kadar uzanan efsaneler içermesi aslında bu anlatıların ne derece teyide muhtaç olduğunu da göstermektedir.

Halfeti Ulu Camii'nin mevcut kitabeleri ile vakfiyesinde yer alan sarîh kayıtlar, yapının vakfiye tarihinden çok daha önce inşa edildiğini ortaya koyması bakımından birbirini destekler. Caminin daha sonra üzerinde durulacak 22 Zilhicce 1311/26 Haziran 1894 tarihli vakfiyesi, inşa vakfiyesi olmamakla birlikte yapının tarihi süreci hakkında kıymetli bilgiler verir. Bâni Mehmed Efendi, vakfiyede “mâlından müceddeden binâ ve inşâ” ettirdiği cami için kendisine 3 Zilhicce 1271/17 Ağustos 1855 tarihli ve altında Osmanlı sultanının tuğrasını taşıyan berât tevcih edildiğini belirtir (VGMA, VKF.AND.d. 608-1, 62-70). Dolayısıyla cami inşa edildikten sonra usul olduğu üzere padişah izni için talepte bulunulmuş, bu husustaki salahiyeti ve izni ifade eden berat bir müddet sonra gönderilmiştir denilebilir. Söz konusu beratın bir sureti 19. yüzyıl sonlarında, tarihsiz şekilde şerhiye sicillerine de kaydedilmiştir. Beratta caminin inşası şu şekilde yer almaktadır (BŞS, 425, 9-18):

1 Kitabe şu şekildedir:

Bu beytül'celîl-i Hazret-i Allahu a'zamidir / Ki her kim etti tazîmin dü âlemde mükerremdir
Hulûsiyle icâbetgâh-ı hâcâta kılın tekrîm / Buna cân ile hizmet cümle eşyâdan mukaddemdir
Riyâsız eyledi inşâ ibâdethâne-i İslâm'ı / Reh-i Hakka bu denli hizmet ol zata müsellemdir
Yine ta'mîr edüb Abdüllatifzâde Muhammed kim / Efendi cûd-ı lütfu kadriyle meşhûr-ı âlemdir
Binâyı mu'cem ve tamîre mühmel nefia târîh / Amelde mûmîn-i muhlîslere bu dâr-ı hayrâttr
Sene 1260 binâ, sene 1286 ta'mîr.

“Urfa Sancağı muzâfatından Rumkale kazâsı kurâsından Halfeti karyesi kebîr ve nüfûsu kesîr olduğu ve karye civârında câmi’-i şerîf olmadığı cihetle eyyâm-ı şitâda salât-ı Cum’a ve ideyn edâda zarûret ve meşakkat çekilmemesi zımında karye-i mezbûre ahalisinden Mehmed bin Abdüllatif nâm sâhibü’l-hayrın karye-i mezkûrede müceddeden binâ eylediği mescid-i şerîfe minber vaz’ıyla edâ-yı salât-ı Cum’a ve ideyne izn-i hümâyun-ı şahânem erzân kılınması ve ber-vech-i hasbî hitâbet ciheti dahi bi’l-ımtihân ehliyeti nümâyân ve esnân-ı askeriye mütecâviz olan bâni-i müma-ileyh iş bu râfi’-i tevkî’-i şân-ı hakânî Mehmed zîde salâhuya tevcîh...”.

Cami üzerindeki kitabeden, berat ve vakfiye kayıtlarından hareketle Halfeti Ulu Camii’nin ilk olarak Latifzâde Mehmed Efendi tarafından inşa edildiği açıktır. Aynı kayıtlar, cami için yapılan 1286/1869 tarihli tamiratın da yine bâni tarafından gerçekleştirildiğini sarîh şekilde ortaya koymaktadır. Zaten Mehmed Efendi de camiyi kendisinin inşa ve bina ettiğini, bilahare de tamir ettirdiğini vakfiyede belirtmektedir. Vakfiyenin 1894 yılına ait olması Mehmed Efendi’nin bu camiyi 19. yüzyıl başlarında değil, aynı yüzyılın ortalarında yapmış olmasını daha mümkün kılmaktadır. Zira bâninin bu tarihten kısa zaman sonra vefat ettiği kabul edilse dahi onun 19. yüzyıl başlarında, yani yaklaşık 90 yıl önce bir cami inşa edecek yaşta ve olgunlukta bulunduğunu söylemek pek mümkün değildir. Devrinin önemli bir siyasi aktörü olan Mehmed Efendi’nin Osmanlı evraklarına yansımış olan hayatı da aynı yüzyılın ortalarından sonra etkin bir şahsiyet haline geldiğini teyit etmektedir.

Esasında caminin ilk kitabesinde Mehmed Efendi dışında herhangi bir bâniden bahsedilmemesi dikkat çekicidir. Kitabenin altındaki “binâ” ve “ta’mîr” ifadelerinin aynı kısımda Mehmed Efendi ismi altına yazılmış olması yukarıdaki durumu destekler niteliktedir. Diğer taraftan Osmanlı dönemi vakıf görevli atamaları hurufat defterlerinde kayıt altına alınmıştır. Rumkale kazasına ait hurufat defterlerinde kaza merkezi ile buraya bağlı nahiye ve köylerde yer alan vakıflarda görev alanların atamaları mevcuttur. Atamalar, ait oldukları dönemlerde mevcut olan diğer vakıf yapılar gibi cami ve mescitlere de ışık tutmaktadır. 1699 yılı ortalarında başlayıp çeşitli kesintilerle 1834 yılı sonbaharına kadar devam eden kayıtlarda Halfeti merkezindeki herhangi bir mescit ya da camiye yapılmış atamaya rastlanmamaktadır. Bütün köylerde yer alan cami ve mescitlerin mutlaka hurufat defterlerine yansıdığını iddia etmek mümkün değilse de Ulu Camii’nin bu kayıtlarda yer almaması, hurufat kayıtlarından sonraki tarihlerde inşa edildiği fikrini destekler mahiyettedir. Bu kanaatin oluşmasını sağlayan bir diğer husus ise vakfiyede yer bulunduğu üzere cami için 19. yüzyıl ortalarından sonra berat verilmiş olmasıdır. Bu bakımdan mevcut kayıtlar bu caminin 1260/1844 yılında inşa edildiğine ve 1286/1869 yılında yine bâni tarafından tamir edildiğine işaret etmektedir.

Diğer yandan Halfeti Ulu Camii’nin inşasına ışık tutan kayıtlardan biri sicil defterine kaydedilen 1 Cemaziyelahir 1305/29 Mart 1884 tarihli belgedir. Latifzâde Mehmed Efendi’nin hitabet vazifesini oğlu Mustafa İzzet Efendi’ye tevcihi dolayısıyla düzenlenen bu belgede cami, “Halfeti kasabasında kâin kırk seneye karîb ashâb-ı hayrâtdan Mehmed Efendi b. Abdüllatif Efendi tarafından inşâ ve î’mâr kılınmış olan câmi’-i şerîf” şeklinde tanımlanmıştır (BŞS, 426, 190-300). Rumkale müftüsü ile cami bânisi Mehmed Efendi’nin huzurunda düzenlenen kayıt, hem caminin ilk kez Mehmed Efendi tarafından imar edildiğini hem de bu inşanın belge tarihinden yaklaşık 40 yıl önce olduğunu göstermektedir. Bu kayıt aynı zamanda söz konusu caminin 1804 yılında değil, 1844 yılında inşa edildiği şeklindeki tespitimizi de açıkça teyit etmektedir. Dolayısıyla ilk kitabenin sonunda yer alan ve kırık olduğu için farklı okunabilen kısım “sene 1260 binâ” şeklinde olmalıdır. Bu aynı zamanda Halfeti Ulu Camii’nin, eski Rumkale merkezinin terk edilme sürecinde inşa edildiğini de ortaya çıkarmaktadır.

Cami hatipliğine dair bu son kaydın ortaya çıkardığı bir başka husus ise yaklaşık 30 yıl hatiplik yapan Mehmed Efendi’nin bu dönemde görevini yapamayacak derecede yaşlandığıdır. Nitekim camideki

vazifeyi bu zamana kadar yerine getirdiğini ancak yaşlılığı sebebiyle artık zayıf ve bî-kudret düştüğünden “futûr ve kusûr” vuku bulduğunu belirtmiştir. Belge tarihinde 20 yaşında olan oğlu Mustafa Efendi, Rumkale meclisi huzurunda yapılan imtihan ile cami hatipliğine tayin edildi (BŞS, 426, 190-300). Esasında tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Urfa ve çevresinde de vakıf görevleri, ehliyet ve liyakat sahibi olma şartıyla berat sahibinin çocuklarına geçer, çocukların bu konuda eşit olmaları halinde öncelik erkek evladın büyüğüne verilir (Taş, 2019: 229). Belgede bu duruma da açıklık getirilerek Mustafa Efendi'den büyük biraderleri bulunduğu ancak “fıkhen ve kırâaten” kendisinin onlardan daha üstün olduğu dile getirilmiştir. Aynı yıllarda caminin imamlığı Ömer Efendi b. Mehmed Ağa (BŞS, 426, 24-1), müezzinliği ise Molla Ahmed'in uhdesindeydi (BŞS, 426, 219-868).

1896 yılı haziran ayında Halfeti'de meydana gelen bir hırsızlık olayı, hem caminin bu dönemdeki durumu hakkında bilgi vermesi hem de camiye yakından alakadar etmesi bakımından ilgi çekicidir. Caminin tamirden önceki vaziyetine ve tamir esnasında niçin genişletildiğine de açıklık getiren kayda göre; bu dönemde Halfeti merkezinde sadece bir cami bulunduğu ve layıkıyla genişletilemediğinden cemaat için sıkışık ve dardı. Yaz ve kış aylarında bir kısım cemaatin dışarda toprak üzerinde namaz kılmasından dolayı kaza naibi es-Seyyid Mehmed Murad'ın girişimleriyle bir önceki sene “Kurban Bayramı'nda zebh edilen kurbanların esmânî” ve belediye reisi İsmail Bey'in marifetiyle hayır sahiplerinden toplanan yardımlar sayesinde caminin içine ve dışına kilim ile hasır serildi. Böylece camide namaz kılmak bir derece kolaylaşmış iken kısa bir süre sonra Yüzbaşı Mustafa Ağa'nın bağışlamış olduğu ve cami minberinin yanına serili bulunan 200-300 kuruşluk kıymetli bir halı camiden çalındı. Cami müezzini tarafından haber verilmesi üzerine tahkikat yapıldı ve halı bulunarak eski yerine konuldu (BŞS, 426, 219-868.).

19. yüzyıl sonlarındaki kayıtlar, bir taraftan Halfeti'de nüfus artışından dolayı Ulu Camii'nin cemaat için yetersiz kaldığına, diğer taraftan bu dönemde cami ihtiyaçları için kaynak temin edilmeye çalışıldığına işaret etmektedir. Hem vakfiyenin bu döneme ait olması hem de cami ihtiyaçlarını tedarik için resmî kurumların yardım toplaması bu durumu doğrular niteliktedir. Diğer taraftan Urfa mutasarrıfı Yahya Dede tarafından, Mehmed Efendi vakfiyesinin Urfa Evkaf Müdürlüğüne kayd ve tescili için gönderilen 21 Recep 1314/26 Aralık 1896 tarihli bir şukkada, caminin herhangi bir geliri olmadığı ve hamiyet sahiplerinin müracaatı üzerine hâsıl olan yardımlar ile caminin lazım gelen masraflarının tesviye edildiği fakat hala birçok noksanı bulunması üzerine Latifzâde Mehmed Efendi'nin sekiz bâb dükkânı cami için vakfettiğine yer verilmiştir (BŞS, 426, 219-868). Dolayısıyla vakfiyenin yanı sıra hem kurban derileri hem de yardım toplanması, 1894-1895 yıllarında cami ihtiyaçlarının karşılanması için umumi bir kampanya olduğu ve hayır sahibinin de buna katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Cemaate dar gelen caminin genişletilmesi, yardım faaliyetlerinden yaklaşık 10 yıl sonraki tamir sürecinde mümkün olabildi. Cami üzerindeki ikinci kitabede² yapının tümüyle yıkılmaya yüz tutmuş iken Latifzâdeler'den “İbrahim Reşid efendiler” tarafından 1324/1906 yılında tamir ettirildiği yer almaktadır. Kitabede caminin yıkılmak üzere iken esaslı bir tamirattan geçirildiği ve genişletildiği anlaşılmaktadır. Yapının tamiratını gerçekleştirmiş olan “İbrahim Reşid efendiler”in Latifzâde ailesine mensup oldukları

2 Caminin tamiratına ışık tutan kayıt şu şekildedir:

(Baş kısmı silinmiş) yerin mubîn /Saye-i lütfunda oldu her taraf berr-i huldîn
Bize de erdi o lütfi münteha-yi hayrdan /Günbegün oldu muammer câ-becâ erkân-ı dîn
İnhidâmına mâil iken iş bu câmi kâmilen /İbrahim Reşid efendiler kılıb tecdîd-i metîn
İbn-i Latifzâdelerin müzdâd kılıb devletin /Şem-i ikbâl-ı firuzân ola hem rahmet-i karîn
Hem de sâir müminin müstağrik-i gufrân ola /Mabed-i İslâmı tevsîylediler müslimîn
Sene 1324 şemsiyye

kaydedilmiş olmakla birlikte kim oldukları ve bâni Mehmed Efendi ile yakınlıklarına yer verilmemiştir. Bu bakımdan caminin günümüze ulaşmasında önemli katkıları olan bu kişilerin kim olduğunu tespit etmek gerekmektedir.

Bâni Mehmed Efendi'nin; Hafız Yusuf Agâh, İbrahim, Mehmed Reşid, Hasan, Mustafa İzzet, Abdülkadir (BŞS, 426, 305-1028) ve Mehmed Bakır (BŞS, 431, 299-692) adlı çocuklarının isimleri Osmanlı arşiv kayıtlarına yansımıştır. Yukarıda ifade edildiği üzere 1884 yılında cami hitabetini genç yaştaki oğlu Mustafa'ya bıraktı. Yine cami vakfiyesini tescil ettirirken müteveli olarak büyük oğlu Yusuf Efendi'yi görevlendirdi. Diğer oğlu Reşid Efendi vakfiyenin tescil edildiği 1894 yılında Rumkale Kazası idare meclis azası idi. Aynı dönemde mülkiyetinde olan bir arsayı Rumkale Belediyesi'ne bağışlamasından dolayı beşinci dereceden Mecidî Nişanı ile taltif edildi (BOA, DH.MKT. 214/28). Bilahare hüsnî hizmetleri sebebiyle Rütbe-i Sâlise tevcih edilen (BOA, DH.MT. 1236/63) Reşid Efendi, daha sonra Rumkale Tahrîr-i Nüfûs komisyon reisliği, Rumkale Mal Müdürlüğü ve Rumkale Mahkemesi başkâtipliğinde bulundu. Mehmed Efendi'nin diğer oğlu Rıza Bey ise Rumkale Kazası Mal Müdürü muavini idi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra resmi makamlara, Latifzâde ailesinin önde gelen fertleri hakkında aşar bedellerini zimmetine geçirmek, mültezimleri tehdit etmek (BOA, DH.MTV. 32/20-3), rüşvet almak (BOA, DH.MKT. 2685/33) suçlamasıyla çeşitli şikâyetler yapıldı. 1912 yılında Latifzâde ailesinin kazadaki birçok resmi makamı ele geçirerek memuriyetlere nüfuz ettiği, yerli memurları başka yerlere sürdüğü ve kaza halkına zulmettiği iddiasıyla önce Reşid Efendi ile kardeşi Rıza Efendi görevden alındı ardından kardeşleri İbrahim ile birlikte Yozgat'a sürgün edildiler (BOA, DH.H. 25/25). 1917 yılında sürgün yerleri Maraş'a nakledilen aile fertleri hakkında bir sene sonra Antep mutasarrıflığı tahkikat yaptırdı. Haklarındaki şikâyetlerin, muhalifleri bulunan ve aileyi tasfiye ederek kazadaki siyasi nüfuzu tamamen ele geçirmek isteyenler eliyle memurlara yaptırıldığı ortaya çıkınca Halfeti'ye geri dönmelerine izin verildi (BOA, DH.EUM.4.ŞB. 17/17). Dolayısıyla mevcut kitabeler, Mehmed Efendi tarafından bina edilen ve bilahare onarılan caminin; inşasından yaklaşık 60 yıl sonra yerel idarede nüfuz sahibi olan çocukları İbrahim ve Reşid efendiler tarafından, sürgünlerinden hemen önceki dönemde tamir ettirildiği anlaşılmaktadır.

Merkez Camii'nin minare kapısı üzerinde H. 1326/1908 tarihli bir kitabe mevcuttur.³ Minarenin İbrahim Efendi tarafından imar edildiğine işaret eden ilgili kitabe aynı zamanda bu imarın cami tamirinden iki yıl sonra gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bilhassa kitabedeki "yok iken böyle bir hayrdan nişâne" ifadesinin minarenin ilk kez bu tarihte camiye eklendiğine işaret ettiği söylenebilir.

Merkez Camii'nin ilk halini en iyi şekilde yansıtan görseller 19. yüzyıldan günümüze ulaşan fotoğraflardır. Sultan II. Abdülhamid devrinde çekilen cami fotoğrafı, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesindeki koleksiyonda yer almaktadır (Resim 3). Caminin erken dönemini yansıtan fotoğrafta herhangi bir minare görünmemektedir. Bugün minarenin bulunduğu taraf, fotoğraf açısında yer almamakla birlikte fotoğraf camiyi esas aldığından minare olması halinde bunun kadrajda mutlaka yer alabileceğini tahmin etmek mümkündür. Caminin bu döneme kadar bir minaresi olmadığı, Halfeti merkezinin genel görünüşünü yansıtan aynı döneme ait fotoğraflardan da anlaşılmaktadır (Resim 1). Görsellerde Halfeti merkezinde herhangi bir cami minaresi görünmemektedir. Dolayısıyla Halfeti'de inşa edilen ilk minarenin de Ulu Camii minaresi olduğunu söylemek mümkündür.

3 İlgili kitabe şu şekildedir:

Hulûs ile temessük et ezâna / Yetiştir emr-i Mevlâ'nın cihâna
Dikildi arza san-ı ber-serv-i masnu / Hezâr-ı müminîne oldu lâne
Kılıp i'mâr İbrahim Efendi / Yok iken böyle bir hayrdan nişâne
Seherde şâkiren temcîd oku kim / Gide asvât-ı tekbir asumâna
39 498 632 157 / 1324 sene 1326 h. Arabî

Resim 3: 19. yüzyılda Halfeti Ulu Camii

(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Fotoğraf 90434-0051)

Arşivlerde yer bulan fotoğraf, caminin erken dönemdeki mimarisini yansıtmaları bakımından önemlidir. Burada görüldüğü üzere caminin damı düz olup üstü toprak ile örtülüdür. Ön cephesinde çörlen denilen dört adet taştan yapılmış yağmur oluğu mevcuttur. Saçaklara yapılmış olan bu oluklar, cami damına düşen kar ve yağmur sularının duvarlara zarar vermemesi için uzun tutularak suyun uzağa akıtılması sağlanmıştır. Fotoğrafta, son cemaat mahalli ile avlu arasında bir yükseklik farkı olduğu ve ahşap parmaklıklar ile yüksekte kalan tarafların çevrelendiği görülmektedir. Böylece cami cemaatinin ve camiye Kur'an öğrenmeye gelen çocukların avludan düşmekten korunduğu anlaşılmaktadır.

Fotoğrafta cami minaresinin görülmemesi ve yapının pek de yeni durmayan hali, resmin 20. yüzyıldan önceki devreye ait olduğuna işaret kabul edilebilir. Zira 1870'lerde inşa edildiği tahmin edilen Rumkale Rüşdiye Mektebi (Osmanlı Devlet Salnamesi, 1287/1870: 127) aynı dönemde çekilen fotoğraf serisi içinde kısa zaman önce inşa edilmiş bir yapı gibi durmaktadır. Bu ise elimizdeki cami fotoğrafının, 19. yüzyılın son çeyreğine ait olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Mevcut cami fotoğrafına nazaran 1906 yılındaki tamirde caminin kible yönünde genişletildiği tahmin edilmektedir.

3. Merkez Cami Vakıfları

Bâni Mehmed Efendi, 1844 yılında camiyi inşa ettiğinde herhangi bir vakıf kurmadı. Caminin zaman içinde ortaya çıkan birtakım ihtiyaçları kendisi ve Halfeti ahalisinin yardımlarıyla karşılandı. Nitekim vakfiyenin ilk kısmında, caminin herhangi bir akar geliri olmadığı ve inşasından beri ihtiyaçlarının bâni tarafından karşılandığı belirtilir. Esasında 19. yüzyılın ikinci yarısına ait vakıf muhasebe defterlerinde, Rumkale'deki vakıfların ismi, gelir kaynakları ve harcamaları yer almasına mukabil Halfeti'deki Merkez Camii'ye rastlanmaması da caminin bu dönemde bir vakıf kapsamında olmamasından kaynaklanır. Bu

durum cami için ilk vakfın, bâni tarafından inşasından yaklaşık yarım asır sonra kurulduğunu teyit eder. Latifzâde konağında kasaba ileri gelenleri huzurunda tescil ettirilen cami vakfiyesi 22 Zilhicce 1311/26 Haziran 1894 tarihidir. Vakfiye sureti, hem Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki vakıf kütük defterlerinde (VGMA, VKF.AND.d. 608-1, 62-70) hem de Rumkale Kazası'nın Birecik adına kaydedilen⁴ şerhiye sicillerinde (BŞS, 431, 69-130; BŞS, 425, 34-39) mevcuttur. Sicile kayıtlı olan nüshalarda, vakfiyenin bulunduğu sayfaların Mehmed Efendi'nin şahsi mührü ile mühürlendiği dikkat çekmektedir. Tescil edilen vakfiye, caminin bu tarihten itibaren sahip olduğu gelirleri, görevli kadrosunu ve ihtiyaçlarının ne şekilde karşılandığını göstermektedir. Mehmed Efendi, 6'sı caminin alt tarafındaki çarşıda, 2'si de caminin batısında olmak üzere 8 dükkân vakfetti. Esasında vakfedilen dükkânlar ve sicillere kaydedilen çeşitli ferağ ile intikal kayıtlarının, cami yeri ile çevresindeki bazı arsa ve yapıların bu dönemde Latifzâde ailesine ait olduğuna işaret ettiği söylenebilir. Mehmed Efendi kiraya verilerek işletilmesini istediği vakıf dükkânların yıllık gelirinden 180 kuruşu; caminin gerekli tamiri ile hasır, kandil, gazyağı gibi temel ihtiyaçları için ayırdı. Osmanlı'da yaygın şekilde birçok cami bânisinin yaptığı gibi her sene camide mevlid okutulmasını vakfiyeye bir şart olarak koydu. Mevlid günlerinde icra edilecek merasimde mevlithana verilecek ücret ile şerbet ve ud masrafı için 50 kuruş sarf edilmesini istedi (VGMA, VKF.AND.d. 608-1, 62-70). Böylece her sene mevlid kandili gününde Halfeti merkezinde vakıf hizmeti olarak düzenli şekilde mevlid okunması geleneğini başlatmış oldu.

Mehmed Efendi, camideki tevliyet vazifesini hayatta oldukça kendisine, vefatından sonra evladına şart kıldı. Bu vazifeyi ifade edecek mütevelliler için aylık 15 kuruş hesabı üzerinden senelik 180 kuruş ücret takdir etti. Camide hatip olan zata, aylık 20 kuruş üzerinden yıllık 240 ödeme yapılmasını istedi. Beş vakit namazı kıldırarak cami imamına aylık 25 kuruştan yıllık 300 kuruş vazife verilmesini istedi. Aynı şekilde camide her gün bir cüz okuyup bir ayda hatim yapacak olan cüzhâna aylık 25'er kuruştan senelik 300 kuruş tahsis etti. Ayrıca hadimlik ve caminin toprak damının loğunu yapacak müezzin için, her üç vazifeyi bir arada ifa etmesi karşılığında imam için takdir ettiği şekilde senelik 300 kuruş ödeme yapılmasını istedi. Böylece vakıf gelirinden cami için görevlendirdiği müteveli dışındaki vazife sahiplerine yıllık 1140 kuruş bütçe ayırmış oldu. Bu aynı zamanda cami vakfının bu dönemde yıllık yaklaşık 1370 kuruş kira gelirine sahip olduğu anlamına gelmektedir. Mehmed Efendi, evladı neslinin kesilmesi halinde Halfeti kadısının görüşü ile buranın ahalisinden sâlih ve dindar bir kimsenin müteveli yapılmasını, caminin harap olup tamamen ortadan kalkması halinde ise vakıf gelirinin Halfeti kasabasında oturan "fukara-yi müslimîne" eşit şekilde sarf edilmesini vasiyet etti (VGMA, VKF.AND.d. 608-1, 62-70).

Halfeti Ulu Camii, bugün ayakta olan birçok Osmanlı dönemi camisi gibi esasında bir ailenin himayesi altında korunarak günümüze ulaşmıştır. Halfeti'nin yerli ailelerinden Latifzâdeler hem bu eseri bina etmiş hem de ihtiyaç hâsıl oldukça tamir ettirmişlerdir denilebilir. Bunun yanı sıra Osmanlı'nın son döneminde bu caminin bazı ihtiyaçlarını karşılamak için başka hayır sahiplerinin de vakıflar kurduğuna tesadüf edilmektedir.

Rumkale zabitleri tarafından kaymakamlığa verilen 16 Rebiülevvel 1315/ 15 Temmuz 1897 tarihli bir takrirde, Mehmed b. Müslüm adındaki kişinin vefatından önce cami için 200 kuruş vakfettiği yer alır. Oğlu Onbaşı Müslüm nezdinde bulunan bu paraların, onun vefatından sonra "murabaha-i şerhiyesi" olan 20 kuruş fazlalığıyla birlikte terekesinden alınarak cami mütevellisine verilmesi kararlaştırılmıştır.

4 Millî Kütüphane ile Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Birecik Kazası adına kaydedilen ve 426-437 arası numara verilmiş olan sicil defterlerinden 425, 426, 430, 431, 432 ve 437 numaralı olanları Rumkale Kazası dairelerine ait evrakları ihtiva etmektedir.

Söz konusu fazlalığın camide aydınlatma için kullanılan “zeyt ve yağ” masrafına ayrıldığı görünmektedir (BŞS, 426, 231-895). Ancak bunun parayı vakfedenin şartı olup olmadığı anlaşılmamaktadır.

Merkez Camii için tescil edilen bir diğer vakfiye 5 Zilkade 1318/ 24 Şubat 1901 tarihlidir. Kel Mehmed’in kızı Kara Fatma tarafından tescil ettirilen bu vakfiye aynı zamanda Halfeti merkezinde tespit edilebilen tek kadın vakfyesidir. Kasaba Karyesi’nden olduğu ifade edilen Fatma Hatun, eski Rumkale’den Halfeti’ye göç eden kimselerden olmalıdır. Zira Kasaba Köyü, Rumkale merkezinin Halfeti’ye taşınmasından sonra geride kalan yerleşimin almış olduğu isimdi. Bir başka ifadeyle, Rumkale merkezi Halfeti’ye taşındıktan sonra burası artık Rumkale bilindiğinden herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için geride kalan eski yerleşim yeri Kasaba Karyesi olarak isimlendirilmişti (Yılmaz, 2000/01: 2). Fatma Hatun, camiyi tamir ettiren Latifzâde İbrahim Efendi’nin de hazır olduğu mecliste Sarılar Köyü toprağında yirmi dört hisse itibarıyla on hissesine sahip olduğu bir parça fıstık bahçesini “Halfeti kasabası derûnunda mebni câmi-i şerife” vakfetmiştir. Vefatından sonra hissesi olan fıstıklık gelirinden 250 kuruşun teçhiz, tekfin ve hayratına sarf edilmesini, kalanın cami masrafların için harcanmasını istemiştir (VGMA, VKF.AND.d. 608/1, 63-71). Vakfiyedeki ifadelerden, bu dönemde Halfeti’de tek bir cami olduğu ve henüz cami için yaygınlık kazanmış özel bir isim bulunmadığı anlaşılmaktadır.

20. yüzyıl başlarında Ulu Camii için tescil edilmiş olan ikinci bir vakfiye 4 Cemaziyelahir 1327/23 Haziran 1909 tarihli olup caminin tamirden sonraki dönemine tekabül etmektedir. Vakfı kuran kişi Kasaba Köyü’nden Molla İsmail’in oğlu Mustafa Kâhya’dır. Sarılar Köyü’nde Küllüdere mevkiinde bulunan bir parça fıstık tarlasındaki 800 kuruş kıymetli sülüs hissesini vakfetmiştir. Cami hatibi ve mütevellisi olan Latifzâde Hafız Şakir Efendi b. İbrahim Efendi huzurunda tescil edilen vakfiyede söz konusu fıstıklık hissesi caminin zaruri ihtiyaçlarına şart kılınmıştır (VGMA, VKF.AND.d. 606, 63-72). 1906 yılındaki esaslı tamirden sonra tescil edilmiş olan bu vakfiyeden yola çıkarak caminin bu dönemde hala temel ihtiyaçları bulunduğu ve bunların hayır sahiplerinin desteğiyle karşılandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Latifzâde ailesinde İbrahim Efendi’den sonra yerine oğlu Hafız Şakir Efendi’nin cami mütevellisi olarak vakfı idare ettiği bu vakfiye sayesinde anlaşılan bir diğer husustur.

Sonuç

Rumkale merkezinin 19. yüzyıl ortalarında Halfeti’ye taşınması, birkaç yüzyıldır önemini kaybetmiş olan antik şehri tamamen bir harabeye dönüştürdü. Bu değişim aynı zamanda Halfeti’nin siyasi, idari, mimari ve ticari açıdan gelişmesinin yolunu açtı. Esasında Rumkale’nin yeni yerleşmelere ve dolayısıyla göçlere imkân vermeyen coğrafi yapısı, buradaki birkaç bin yıllık yerleşimin sona ermesinde önemli bir faktör oldu. Benzer şekilde Fırat’ın kıyısında, sarp kayalıkların eteğinde yer alan Eski Halfeti, gelişmeye müsait bir mevkide olmaması sebebiyle bir Anadolu kasabası hüviyetinden çıkamadı. Nihayetinde Birecik Barajı’nın yapım sürecinde ilçe merkezinin yeri değiştirildi ve yeni bir yerleşim olarak Yeni Halfeti ortaya çıktı.

Yaklaşık bir buçuk asır bölgenin idare merkezi kalan Eski Halfeti’de, özgünlüğünü koruyan tarihi yapıların başında bugün Halfeti Ulu Camii olarak bilinen yapı gelir. Tanzimat sürecinde Halfeti’yi Rumkale Kazası’nın merkezi haline getiren Latifzâde Mehmed Efendi aynı süreçte bu camiyi inşa ederek yeni merkezde dinî hayatın şekillenmesine de ön ayak oldu. Çalışmada ortaya konulan arşiv belgeleri, caminin inşa tarihi konusundaki tereddütleri ortadan kaldırarak ilk olarak 1844 yılında inşa edilmiş olduğunu açık bir şekilde tespit etmektedir. Mehmed Efendi ayrıca 1869 yılında yapıyı onardığı gibi uzun yıllar camide hatiplik vazifesini bizzat ifa etti. 1894 yılında caminin ihtiyaçlarını karşılama maksadıyla bir vakıf da kurdu. 19. yüzyıl sonlarında cemaate yetersiz gelmeye başlayan ve yıkılmak üzere olan Ulu Cami, 1906

yılında bâninin çocukları Latifzâde İbrahim ve Reşid efendiler tarafından esaslı şekilde tamir ettirildi. Bu tamir esnasında cami hem ciddi şekilde genişletildi hem de bir minareyle birlikte inşa edildi. Dolayısıyla caminin, hâlihazırdaki mimari yapısını bu tamir sürecinde kazandığı söylenebilir.

İnşa döneminde vakfi ve akarları bulunmayan Halfeti Ulu Camii için 19. yüzyıl sonları ile 20. başlarında hem bâni hem de diğer bazı hayır sahipleri tarafından vakıflar kuruldu. Mehmed Efendi 1894 yılında 8 dükkân vakfederek kurduğu vakıf ile camide görev alacak personele kaynak sağlanmış oldu. Camide imam, hatip, cüzhân ve müezzin kadrosu ihdas ederek her birine vakıf gelirinden maaş bağladı. Vakfiyede ayrıca camide her sene mevlit okutulmasını bir şart olarak belirleyip vakıf gelirinden tahsisat ayırdı. Halfeti kasabasındaki hayır anlayışının şekillenmesine öncülük eden caminin ihtiyaçları için birkaç yıl içinde iki vakıf daha tescil edildi. Halfeti'nin kaza sürecinde kurulmuş olan Ulu Camii, eski ilçe merkezinin son iki yüzyıldaki tarihine ve dini hayatına tanıklık etmektedir. Caminin yükselen baraj suyundan korunarak yaşatılması, buradaki tarihi mirasın ve Osmanlı dönemi kültür varlıklarının muhafazası bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

1.a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.MVL. (Sadaret Mektubi Kalemi Meclisi Vala Evrakı), 118/2; 426/14.

A.MKT.UM. (Sadaret Mektubi Kalemi Umumi), 271-42.

DH. EUM. 4. ŞB. (Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Dördünce Şube), 17-17.

DH. H. (Dâhiliye Nezareti Hukuk Evrakı), 25-25.

DH. MKT. (Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi), 1236/63; 214/28; 2685/33.

DH. MTV. (Dâhiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı), 32-20-3.

HAT. (Hatt-ı Hümayun), 503/24786; 629/31109.

MVL. (Meclis-i Vala), 308/19; 758/43-3; 768/67.

1.b. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VKF.AND.d. (Anadolu Vakfiye Defterleri), 606, 608/1.

1.c. Birecik Şeriyeye Sicil (BŞS) Defterleri, 425, 426, 431, 437

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Akmeşe, M. Akan ve Ali İkinci (2019). "Kayıp Kentin Saklı Bitkisi Karagül". *I. Uluslararası Harran Multidisipliner Çalışmalar Kongresi 8-10 Mart 2019 Şanlıurfa*. Ed. Hüseyin Eriş- Merve Kızıryüz. Ankara: İksad Yayınevi. 588-594.

Alp, Suat (1999). "Merkez Cami". *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan. Ankara: Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. 234-241.

Binler, Hayati (2013). "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Camilerin Şehir İçindeki Yeri ve Ehemmiyeti". *1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu: Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojiler 2-5 Ekim 2012*. 379-388.

Gündüz, Sema (1999). "Halfeti ve Çevresi Tarihi". *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan. Ankara: Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. 231-233.

Honigmann, E (1964). "Rumkale". *İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 777-781.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer (2006). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ahmed Cad. Kahire: Darü'l-hadis. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Fotoğraf 90434-0051.

Karadeniz, H. Basri (1999). "XVI. Yüzyılda Rumkale". *Belleten*, (XLII/234), 425-457.

Karakaş, Mahmut (2001). *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları.

Köksel, Behiye (2019). "Halfeti ile İlgili Toponomik Efsaneler Üzerine Bir İnceleme". *Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi*, (2/2), 50-60.

Kürkçüoğlu, Cihat (2013). *Şanlıurfa İli Camileri*. Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.

Osmanlı Devlet Salnamesi, 1287/1870 (def'a 25). İSAM Kütüphanesi.

Taş, Yasin (2019). *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*. İstanbul: Hiperyayın.

TBMM Dilekçe Komisyonu Genel Kurul Karar Cetveli (2011). Sayı 14, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/dilekce/belge/kararlar/d23/gkctvel30.pdf> (Erişim tarihi: 05.04.2021)

Yılmaz, Ali (2000/01). "XVI. Yüzyılda Bir Güney-Doğu Anadolu Kasabası: Rumkale". *Türk Dünyası Araştırmaları*. (124), 197-208.

